

Тамара КІРИК

кандидат педагогічних наук, доцент
Київського медичного університету
Української асоціації народної медицини

Ключові слова: криза людства, освіта і демократія, гуманізм, неогуманізм Гумбольдта, ноосфера, ноолексикон, ноотехнології, ноогуманізм.

У статті показано необхідність пошуків нових шляхів для вирішення кризових проблем людства. Серед перспективних засобів – застосування в сучасних умовах забутого поняття «неогуманізм» та удосконаленої філософії освіти. Доведено, що у філософії освіти доцільно відновити винахід В. Гумбольдта – концепт «неогуманізм». Досліджено також сучасну тенденцію появи нових наукових термінів, які пов'язані з поняттям «ноосфера». Вони потрібні для опису інновацій у вищій освіті, наукових дослідженнях, виробництві, управлінні, екології та ін. Нові терміни формують ноолексикон. Указано на особливо велике значення для гуманітарної освіти поняття «ноогуманізм».

УДК 140.8+37.01

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ ПРО ГУМАНІЗМ, НЕОГУМАНІЗМ, НООГУМАНІЗМ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ-ХХІ

© Кірик Т., 2017

Актуальність. Автор, як і всі інші викладачі ВНЗ України, працюючи з молоддю студентського вікового інтервалу, зустрічається зі значними світоглядними суперечностями, спричиненими біфуркаційними явищами світового і національного масштабу. Головним когнітивним деструктором ми вважаємо інформаційно-комп'ютерну революцію, адже студенти практично безперервно перебувають у соціальних мережах, зазнаючи додаткового тиску з боку ЗМІ, значна частина яких бере пряму участь в організованій Росією новітній консцієнтальній війні проти України. Старше покоління змушене долати розчарування, викликане розривом між загалом позитивними за змістом і сподіваннями прогностичними публікаціями й уявленнями 1990-х років та виключно негативними подіями останнього часу в Україні і світі. Розпалюється конфлікт цивілізацій, наближається до вибуху ситуація у «срязковій» Європі через поєднання релігійних та економічних суперечностей, зазнали цілковитого краху недавні сподівання на поєднання культур і розвиток навчання, скерованого на забезпечення «сталого розвитку». Зазнали гальмування сподівання українців на повне приєднання до європейського полі-

тичного, економічного, освітньо-наукового і культурного просторів.

У цій статті ми не ризикнемо давати проект швидкого вирішення глобальних і національних проблем, зосередившись на питанні пропозиції для нашої молоді більш адекватного для сучасності і майбутнього філософського фундаменту самоактуалізації, наукових засад конструктивного світогляду, вибору життєвого шляху і відсічі ворогам, що ведуть проти нас «гібридну війну зразка XXI століття». Завважимо, що через специфічні особливості філософії та інших наук з гуманітарної сфери у своїх контактах з молоддю науковці й викладачі навчальних закладів різних рівнів оперують переважно класичними знаннями з творів найвідоміших філософів, істориків та літераторів. Дуже рідко тут відбувається відкриття цілковито нового, що вимагає введення нових термінів і понять, які були відсутні раніше. Набагато частіше нові поняття надходять від точних наук з їх вимірювальним знаряддям, завдяки чому вони й відкривають нові факти, явища, взаємодії і закони.

Однак останні події у світі фундаментальних наук і надвисоких технологій уже викликали активну реакцію тих представників гуманітарної сфери знань, які мають намір запропонувати студентській молоді уточнене бачення сучасності й професійно-специфічні засоби вирішення його наявних і майбутніх проблем. На нашу думку, імпульсом до інновацій може слугувати новітня тенденція звернення до понять «*неогуманізм*» (менш точний варіант – «*новий гуманізм*») і «*ноогуманізм*» як потенційно корисних засобів підтримки процесу вирішення людством його глобальних проблем. Ці питання ще не отримали деталізованого дослідження у творах українських представників сектору філософії освіти й заслуговують на розвиток.

Мета статті – розглянути модернізаційну тенденцію національної та світової філософії у дослідженні світоглядних, виховних, навчальних та інших можливостей застосування концептів «*неогуманізм*»

і «*ноогуманізм*» у системі вищої освіти України.

Результати дослідження. На нашу думку, останнім часом у філософії освіти і суспільства існує виразна тенденція розширення досліджень можливостей більш активного застосування уже сформованих уявлень про *гуманізм* і *неогуманізм* (новий гуманізм) із долученням до них ще й третього – «*ноогуманізм*» ([4; 13] та ін.). Тому ми обрали шлях поглиблення нашого аналізу особливостей появи в Європі, розвитку і значного поширення далеко поза її межами ідей гуманізму і неогуманізму ([5; 6] та ін.) через врахування новітніх ноотенденцій.

На старті нашого викладу доцільно звернути увагу на оригінальну думку українського науковця О. О. Бондаря, який відніс ці ідеї до одного з чисельних варіантів релігійних уявлень, переконань і поглядів: «*Гуманізм* – це світогляд, який виник як філософська течія в епоху Відродження, в центрі якого знаходиться ідея людини як найвищої цінності. Гуманізм стверджує цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя, розвиток, прояв своїх здібностей; він поділяється на світський і релігійний. *Світський гуманізм* не визнає існування сил, що стоять вище людини і природи, але zarazом стверджує здатність і обов'язок людини вести етичний спосіб життя без використання вчення про існування Бога. Від *релігійного гуманізму* світський відрізняється запереченням релігійної віри як способу орієнтації людини в світі» [2].

На наш погляд, у разі пошуків термінів, які були б найбільш поширеними у сфері освіти держав Європи з Нового часу аж до сьогодення, на чільне місце вагомо претендуватиме концепт «*гуманізм*». Це можна пояснити тим, що на теренах Старого Світу головний вектор змін виховання й освіти аж до наших часів визначався поступовим переходом до демократичного управління та підвищенням автономії кожного громадянина. Одночасно зростала роль гуманістичної парадигми в організації та діяльності освітньої системи. Навіть у найгірші часи радянського періоду гуманізм не заперечу-

вався і входив в усі філософські, педагогічні та інші словники й отримував найвищі оцінки.

Гуманізм виник усередині безмежно релігійованої Європи і, як ми вважаємо, своїм ядром мав філософське заперечення церковної догми про гріховність людини, її призначення і рабський стан. У торговельно-активній Італії (центри в Генуї, Венеції, Флоренції) та інших державах, що розпочали рухатися від феодалізму до індустріалізму, не тільки одинаки з критичним мисленням і дарованою Природою незалежністю в думках, а й усе ширші маси населення позбавлялися відчуття страху перед найменшими відхиленнями від проповідей і наказів «слуг Бога» та переходили до усвідомлення свободи, незалежності і самодостатності. Навіть відносно слабенької гуманістичної течії виявилось достатньо для інспірування Реформації й формування цілком нових стосунків у триаді «церква – держава – громадянин». Лідери європейської думки керувалися переконаністю у тому, що подарунок Прометей не повинен стати марним, що людині в її уявленнях і діях слід керуватися тим, що вона є самостійним витвором Бога, який після вигнання з Раю разом з невимовними труднощами щоденного буття отримав право на проміжне становище між самим Богом та земним природним оточенням.

Свій варіант гуманізму, який найчастіше називають «неогуманізмом», винайшли на німецькомовних теренах Європи. Після вступних зусиль кількох науковців формулювання найбільш повного варіанта неогуманізму здійснив у Пруссії філолог, філософ і громадський діяч Вільгельм Гумбольдт (1767–1835). Для теми цієї статті важливо наголосити – він був упевнений у тому, що єдиною перспективною основою для створення нових виробництв і відповідного технологічного та економічного прогресу є фундаментальні природничо-математичні дослідження. Він успішно використав свої адміністративні повноваження для швидкого здійснення освітніх реформ, що виділяються в історії освіти своїми позитивними наслідками.

Зазвичай В. Гумбольдта згадують як винахідника першого у світі дослідницького університету в Берліні (1810), модель якого майже одразу стала взірцем для кращих університетів, створених керівниками Російської імперії на українських землях. Ми ж вище цього досягнення поставимо його успіхи у перетворенні згаданого світського гуманізму у фундаментальну парадигму й основу освіти Пруссії. В. Гумбольдт спромігся майже цілковито ліквідувати домінуючий вплив церкви на гімназії разом з кількісною перевагою викладачів теологічних дисциплін, перетворив теологію на другорядний предмет і поставив на чільне місце в питанні якості освіти природничо-математичні дисципліни і грецьку мову. Саме ці зміни доцільно називати «гумбольдтівськими неогуманістичними інноваціями».

На наш погляд, німецький неогуманізм полягав у виході європейської філософсько-освітньої думки на ідею необхідності формувати в системі державної освіти різнобічно розвинену особистість, яка поважає європейське і національне минуле, володіє кількома мовами, має сформований на досягненнях точних наук світогляд. Безсумнівно, тут ми маємо справу з першим, особливо успішним варіантом світського гуманізму, який через надмірно агресивні дії керівників Німеччини в ХХ ст. був несправедливо не стільки розкритикованим, скільки забутим і заміненим парадигмою «справжнього патріотичного виховання». Дві світові війни знищили більшість німецьких досягнень в освіті, філософії, культурі, принизили націю в очах решти світу, якимсь непомітно ліквідували високу й загальну повагу до концепту «неогуманізм». Добре хоч те, що італійська версія гуманізму збереглася разом з пошаною до доби Відродження і Просвітництва.

Друга половина ХХ ст. у світі політики позначена запеклим суперництвом блоків держав під керівництвом США і СРСР, яке змушена була обслуговувати більшість науковців світу. Тому кількість посправжньому незалежних була малою, а роздуми про необхідність порятунку люд-

ства цікавили, фактично, унікалів. Найбільше їх виявилось в Індії, де ідея відновити неогуманізм виникла у формі характерного для усього Сходу поєднання міфологічного й реалістичного. Ми маємо на увазі майже невідомий в СРСР рух Ананда Марга (Шлях Блаженства), що під проводом проповідника П.Р. Саркара (1921–1990) досяг рівня справжнього неогуманізму й охопив понад 100 держав світу. Керівництво і преса США не надто прихильно поставилися до нового вчення, але частина науковців і викладачів взяла в ньому участь. Серед більш незалежних доцільно пригадати американського філософа Пола Куртца (1925–2012), який усю другу половину свого життя присвятив пошукам засобів згуртування науковців задля прискорення вирішення проблем планети [7].

Пол Куртц за короткий час своєї безпосередньої участі у військових діях у Західній Європі встиг сформулювати дуже негативне ставлення до обох тоталітарних режимів, а в наукових пошуках пройшов шлях від вивчення етики до формування цілком нової концепції освіти і виховання, переконавшись, що гуманізм втрачає вплив і стає частиною історії педагогіки і філософії. Саме тому він став гуртувати однодумців навколо пропозиції створити *неогуманізм* (новий гуманізм) як перспективний засіб вирішення через освіту соціальних, політичних і навіть економічних проблем.

Спершу П. Куртц організував видавництво Прометеус Букс, сама назва якого свідчить про скерування більшості видань на розвиток прогресивної наукової думки, заснував Міжнародну гуманістичну й етичну спілку і став співавтором Гуманістичного маніфесту II (1973), а пізніше удосконалив його в Декларацію з назвою «Неогуманізм: декларація світських принципів і цінностей – особистих, соціальних і планетарних» (2010), яку підтримали понад 100 науковців і політичних діячів з багатьох держав. Ми не можемо детально аналізувати цей документ, який на спеціальній конференції розглянуло і підтримало ЮНЕСКО, й обмежимося наведенням його структури

і змісту: чимала Преамбула з аналізом глобальних проблем і дев'яти розділів з пропозиціями їх вирішення: 1. Ще один крок уперед. 2. Світський гуманізм. 3. Наука і скептицизм. 4. Людські цінності. 5. Особиста моральність і добра воля. 6. Неогуманізм – це прогресивний гуманізм. 7. Планетарний гуманізм. 8. Політична активність. 9. Нові транснаціональні інститути.

На жаль, ЮНЕСКО не належить до точок максимальної цікавості з боку світових ЗМІ, тому неогуманістичну Декларацію-2010 ми не можемо назвати впливовою у сфері освіти не тільки України, а й переважної більшості інших держав світу.

Інша справа – діяльність Римського клубу, який із 1968 р. об'єднав велику кількість науковців та інших фахівців з багатьох держав і досяг незаперечних успіхів у світовому впливі на діяльність урядів і президентів. Серед причин цього вкажемо те, що Римський клуб був по-справжньому незалежним, ним керував видатний італійський науковець і бізнес-менеджер Ауреліо Печчеї (1908–1984). Клуб мав добре продуману систему створення аналітичних доповідей і привернення світової уваги до них з боку всіх ЗМІ.

Світове значення і вплив мали не тільки видатної якості і повноти загальновідомої серія прогнозів майбутнього, а й нова термінологія. Ми маємо на увазі поняття «глобальне мислення» і «новий гуманізм», запропоновані й обґрунтовані самим А. Печчеї, та сукупність інших термінів, необхідних для адекватного опису сучасного «складного стану людства» й пошуку шляхів і засобів забезпечення його сталого розвитку (sustainable development). Твори і рекомендації учасників Римського клубу враховували на всій планеті, включаючи й Радянський Союз та Україну (щоправда, розпочинаючи з років «перебудови»).

Серед найновіших інновацій у потоці розвитку гуманістичних уявлень ми вважаємо необхідним звернути увагу на поглиблене вивчення поняття «*ноогуманізм*», яке набуває певного поширення у філософських та інших публікаціях (прикладом є стат-

тя [13] і цикл аж із шести публікацій 2016-го року в часописі «Гілея»). Найбільше нас хвилює можливість розширення виховного впливу на студентів завдяки використанню всіх сучасних і майбутніх термінів і понять, які можна вважати похідними від кореневого поняття «ноосфера».

Зазначимо, що частину аналізу поширеності подібних термінів виконав український фахівець у царині комп'ютерних наук і технологій О.Я. Анопрієнко ([1] та ін.). У вказаній статті О.Я. Анопрієнко для компактного відтворення власних ноотермінів (ноологізмів – ноографіка, ноомодельовання, нооком'ютинг) та всіх виявлених у працях сучасних українських і зарубіжних авторів застосував так звану «хмару тегів», яку ми навели в статті [6, с. 33]. У ній він зробив очевидний наголос на своїх фахових термінах і навіть не згадав про ноогуманізм, хоч серед ноологізмів інших українських авторів побіжно вказав на винайдений К. В. Корсаком термін «ноотехнології», вважаючи його найперспективнішим для застосування [4].

Ми вважаємо, що серед пропозицій К. В. Корсака О. Я. Анопрієнко найбільше недооцінив не ноотехнології, а **ноогуманізм** – систему ідей, поглядів, оцінок, передбачень і дій стосовно людини, яка є фундаментальною основою усіх суспільних систем, насамперед – сфери освіти, простору наук і досліджень, культури, моралі й усього, що стосується послуг і обслуговування, зокрема, охорони і забезпечення здоров'я. Ноогуманізм, як і слід було сподіватися, став об'єктом зацікавлення не інженерів чи фізиків, а педагогів і представників філософії освіти.

Наші пошуки у масиві можливих джерел засвідчили, що серед перших слід назвати росіянку з Уралу Г. П. Сікорську, яка в 1999 р. захистила докторську дисертацію з назвою «Ноогуманістична модель еколого-педагогічної освіти і практики її реалізації», а також дала вдале визначення ноогуманізму, яке ми наведемо у скороченому варіанті: «Для ноогуманізму, на відміну від споживацького гуманізму, властиве прагнення людської спільноти до стану коеволюції

з біосферою. Ноогуманізм стверджує цінність життя в усіх його проявах, гармонійну взаємодію людини з природою (включаючи космос) і відповідальність її як єдиної розумної істоти на планеті за життя на Землі» [9, с. 33]. Це визначення ми зустріли у працях філософа з Казахстану Р. Б. Шиндаулової, яка вже оприлюднила приблизно 10 праць на тему ноогуманізму, але в ширшому від екологічної освіти аспекті. Вона на основі загальнофілософських підходів і відповідної термінології пропонує застосувати світоглядні, евристичні, виховні й навчальні можливості поняття ноогуманізму для всієї сфери освіти, включаючи всі рівні навчання. Не деталізуючи у нашій статті всі міркування Р. Б. Шиндаулової, наведемо тільки висновок – передбачено сформулювати та ввести в обов'язкове використання нормативи змісту й матеріально-технічного забезпечення ноосферної освіти на засадах ноогуманістичної педагогіки (це поняття не деталізовано) для різних рівнів освіти (дошкільної, шкільної, вищої) задля «гармонічного включення у виховний процес ноосферного світогляду» [13, с. 262]. Слід, однак, зауважити, що для наукової основи ноогуманізму Р. Б. Шиндаулова помилково обирає науки-лідери середини ХХ ст., а не найновіші досягнення тих молодих наук, що прогресують у глибокому вивченні процесів мислення і життєдіяльності людини.

На цих теренах не бракує ентузіастів, які переконані у швидкому практичному втіленні мало не всіх ідей літераторів-фантастів світу. На перше місце в цьому секторі претендує створення через удосконалення штучних фрагментів голови людини та інших її частин "поліпшених" істот з теоретично нескінченною тривалістю їх життя – ідея трансгуманізму ([3; 11] і багато інших).

Не будемо посилатися на своєчасні попередження корифеїв минулих часів про те, що реалізація безсмертя буде не лише максимально можливим злочином перед усіма поколіннями наших нащадків, а й повним колапсом популяції Homo sapiens та її зникненням з біосфери. Ми у своєму

аналізі звернули увагу на ще новіші публікації, з яких виділимо [8; 12]. Наш науковець Г. Почепцов концентрується на моніторингу практично всіх важливих явищ у світі масмедіа, змін у сприйнятті людьми нової інформації й реакціях на неї, формах мислення і висловлювання та ін. Урбан Тім у вказаній статті узагальнює погляди І. Маска про неминучість технологічного поступу до стадії "необмеженого спілкування за допомогою думки". Ці та інші подібні передбачення обов'язковості формування "інтегрального всеземного мозку" у формі безперервного поєднання та обміну не словами, а образами (саме це й стверджує І. Маск), ми розглядаємо усього лише як своєрідно висловлені переконання виключно ефективного науковця-менеджера, який і справді зможе реалізувати "трубовакуумний транспорт" з тисячокілометровими швидкостями у сфері особливостей діяльності мозку. Межі статті не дають змоги навести докази того, що реальна діяльність людського мозку незіставно складніша від тієї "комп'ютер-моделі", на яку спирається І. Маск, коли наводить приклади ментального управління різними автоматами.

У цей момент сучасна світова наука майже безперервно здійснює відкриття у темі

"головний мозок", багато з яких примушують відмовлятися від старих уявлень. Наприклад, виявлено, що аксони ні в якому наближенні не можна ототожнювати з простими "провідниками електроімпульсів", оскільки вони виявилися "розподіленими аналітичними системами" з коловальними можливостями отримувати, обробляти і транслювати комплексні сигнали, природа яких, очевидно, встановлена тільки частково ([10] та ін.).

У своїх висновках ми хотіли б указати на те, що через кількарічне подвоєння накопиченої світової інформації планувати майбутнє на межу середини чи другої половини ХХІ ст., як це роблять трансгуманісти чи той же І. Маск, є невдячним заняттям, адже сучасні знання складають приблизно 0,0001% того, чим володітиме людство наприкінці століття.

Ми пропонуємо інтенсивний розвиток ноонаук і ноотехнологій якраз тому, що системи освіти цілком спроможні сформувати у представників нових генерацій ноогуманістичні уявлення і світогляд, забезпечити засвоєння ноознань і оволодіння ноомисленням. Саме в цьому ми бачимо головну мету діяльності національної вищої школи в ХХІ столітті.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Анопrienko А. Я.** Ноокомпьютинг / А. Я. Анопrienko // Информатика и компьютерные технологии. – 2011. – №1. – С. 10–23.
2. **Бондар О. О.** Енциклопедія несвідомого українця / О. О. Бондар. – К.: Казка, 2013. – 880 с.
3. Глобальное будущее 2045. Конвергентные технологии (NBICS) и трансгуманистическая эволюция / под ред. проф. Д. И. Дубровского. – М.: ООО «Изд-во МБА», 2013. – 272 с.
4. **Корсак К.** Нооглосарій як засіб позитивізації майбутнього й нових цілей вищої освіти [Електронний ресурс] / К. Корсак, Ю. Корсак // Вища освіта України. – 2014. – № 2. – С. 42–48. – URL : http://wou.npu.edu.ua/images/arhiv/2014/WOU_2_2014.pdf
5. **Кірик Т. В.** Філософсько-освітній аналіз первинної еволюції концепту «неогуманізм» / Т. В. Кірик // Вища освіта України. – 2015. – № 2. – С. 21–37.
6. **Кірик Т.** Філософія освіти про ноолексикон для вищої школи ХХІ ст. / Т. Кірик // Вища освіта України. – 2017. – №1. – С. 30–36.
7. НЕОГУМАНИЗМ: декларація светских принципів и ценностей – личных, социальных и планетарных [Электронный ресурс]. – URL : <http://www.humanism.ru/documents/427-neohumanism.html>) 15-02-2017.

REFERENCES

1. **Anoprienko A. Y.** Noocomputing / A. Y. Anoprienko // Informatics and computer technologies. – 2011. – Vol. 1. – P. 10–23.
2. **Bondar O. O.** Encyclopedia of the Unconscious Ukrainian / O. O. Bondar. – K.: Kazka, 2013. – 880 p.
3. The Global Future 2045. Convergent Technologies (NBICS) and Transhumanist Evolution / Ed. Prof. D.I. Dubrovsky. – M.: LLC "Izdatelstvo MBA", 2013. – 272 p.
4. **Korsak K.** Nooglossary as a means of positivization of future and new goals of higher education [Electronic Resource] / K. Korsak, Y. Korsak // Higher Education of Ukraine. – 2014. – Vol. 2. – P. 42–48. – URL : http://wou.npu.edu.ua/images/arhiv/2014/WOU_2_2014.pdf
5. **Kiryk T. V.** Philosophical-educational analysis of the primary evolution of the concept of "neohumanism" / T. Kiryk // Higher education of Ukraine. – 2015. – Vol. 2. – P. 21–37.
6. **Kiryk T.** Philosophy of education on high school noolexicon of XXI century. / T. Kiryk // Higher education of Ukraine. – 2017. – Vol. 1. – P. 30–36.

8. **Почепцов Г.** На первое место выходит не информационная экономика, а экономика внимания [Электронный ресурс] / Г. Почепцов // RELGA. – 2017. – № 5(323). – 5 мая. – URL : www.relga.ru

9. **Сикорская Г. П.** Ноогуманистическая модель эколого–педагогического образования и практика ее реализации : дис. ... д-ра пед. наук / Г. П. Сикорская. – Екатеринбург, 1999. – 446 с.

10. **Стасевич К.** У нервных клеток нашли неучтенную активность. Дендриты нейронов оказались в несколько раз более активными, чем их тела [Электронный ресурс] / К. Стасевич. – URL : https://vk.com/topic-692972_25780992?offset=6260 18-03-2017 (См. <http://www.nkj.ru/news/30889/>. 12-03-2017)

11. **Турчин А. В.** Футурология. XXI век: бессмертие или глобальная катастрофа? / А. В. Турчин, М. А. Батин. – М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2013. – 263 с.

12. **Урбан Тим.** Ера чарівництва. Коли ми зможемо спілкуватися за допомогою думки [Електронний ресурс] / Тім Урбан. – Url: <http://nv.ua/ukr/opinion/urban/era-charivnitstva-koli-mi-zmozhemospiilkuvatisja-za-dopomogoju-dumki-1097257.html> – 8-05-2017)

13. **Шиндаулова Р. Б.** Эвристичность ноогуманизма в контексте модернизации современного высшего образования / Р. Б. Шиндаулова // Гілея. – 2016. – Вип. 114 (№11). – С. 260–263.

7. NEOHUMANISM: the declaration of secular principles and values – personal, social and planetary [Electronic resource]. – URL : <http://www.humanism.ru/documents/427-neohumanism.html> 15-02-2017.

8. **Pocheptsov G.** The first place is not the information economy, but the economy of attention [Electronic resource] / G. Pocheptsov // RELGA. – 2017. – Vol. 5 (323). – May 5th. – URL : www.relga.ru

9. **Sikorskaya G. P.** Noohumanistic model of ecological and pedagogical education and the practice of its implementation : dis. ... Ph.D. in Pedagogy / G. P. Sikorskaya. – Ekaterinburg, 1999. – 446 p.

10. **Stasevich K.** Unaccounted activity was found in nerve cells. Dendrites of neurons were several times more active than their bodies [Electronic resource] / K. Stasevich. – URL : https://vk.com/topic-692972_25780992?offset=6260 18-03-2017 (See <http://www.nkj.ru/news/30889/>. 12-03-2017)

11. **Turchin A. V.** Futurology. XXI century: immortality or global catastrophe? / A. V. Turchin, M. A. Batin. – M. : BINOM. Laboratory of Knowledge, 2013. – 263 p.

12. **Urban Tim.** The era of magic. When will we be able to communicate by thought [Electronic resource] / Tim Urban. – URL : <http://nv.ua/ukr/opinion/urban/era-charivnitstva-koli-mi-zmozhemospiilkuvatisja-za-dopomogoju-dumki-1097257.html> – 8-05-2017)

13. **Shindaulova R. B.** The heuristic nature of noohumanism in the context of modernization of modern higher education / R.B. Shindaulova // Gileya. – 2016. – Vol. 114 (11). – P. 260–263.